

Mantalslängderna

av Håkan Skogsjö

Ett krig för trehundra femtio år sen gav oss en ny skatt och den civila folkbokföringen – mantalslängderna.

När statens finanser på 1620-talet var knaggliga, bland annat på grund av det trettioåriga kriget, beslutade riksdagen år 1625 att införa en ny skatt.

En rätt vanlig åtgärd när pengarna tryter i statskassan. Det ovanliga var att den nya skatten skulle komma att bli en riktig långkörare. Den avskaffades inte förrän 1938.

Riksdagens ursprungliga tanke var att låta beskatta all säd som maldes till mjöl i kvarnar. Den nya skatten kom därför att kallas kvarntull (tull = skatt).

Men folk har i alla tider försökt smita undan överhetens pålagor. Så gjorde man också den här gången. Att mala med den egna handkvarnen istället för att anlita mjölnaren och hans stora kvarn var en metod.

Handkvarnarna förbjöds

Kvarntullen inbringade inte alls så mycket pengar till statskassan som väntat. Efter olika försök att komma till rätta med problemen – bland annat förbjöd man handkvarnarna – gjorde man till slut om kvarntullen till en personlig skatt. Det skedde vid riksdagen 1635.

Alla vuxna och arbetsföra personer ålades att betala ett årligt belopp till staten. Ett mycket enkelt system med andra ord. Den nya skatten kallades mantalspenning.

Förmodligen var det just enkelheten som gjorde mantalspenningen så långlivad. Det behövdes inga krångliga beräkningar, och det var inte svårt att kontrollera vilka som var skattskyldiga.

– Är du frisk?

– Ja.

– Är du vuxen?

– Ja.

– Då ska du betala 16 öre i skatt!

Ungefär så gick det till i mantalskrivningens barndom. Men snart infördes vissa undantag. Bland de första var att adelsmän och militärer blev befriade.

Men i princip skulle alla svenska undersåtar mellan 15 och 63 år som var arbetsföra en gång om året betala sin mantalspenning.

Låg skatt i Västerbergslagen

Hur stor skatten var går inte att ge något enkelt svar på. Man betalade olika mycket beroende på var man bodde och vilken social ställning man hade.

I Dalarna, för att ta ett exempel, var skillnaderna stora på 1600-talet. Den som bodde i Falun betalade 24 öre silvermynt medan man i socknarna norr om Siljan bara behövde punga ut med hälften så mycket. I resten av Dalarna

var avgiften 18 öre, förutom i Västerbergslagen där man slapp undan med 8 öre per person och år.

På 1600-talet var 24 öre och 16 öre silvermynt de vanligaste beloppen. 1693 bestämdes att alla som inte tillhörde bondeståndet skulle betala 24 öre. Bland allmogen däremot kvarstod de differentierade avgifterna. 1776 ändrades myntslagen i Sverige och då bestämdes att 24 öres-betalarna i fortsättningen skulle erlägga 12 skilling banko.

Med hjälp av boken "Vad kostade det?" (1984) av Lars O. Lagerqvist och Ernst Nathorst-Böös kan man få en uppfattning om vad dessa belopp egentligen innebar. År 1650 var en gruvarbetares dagslön omkring 10 öre silvermynt. Han behövde alltså jobba en à två dagar för att få ihop till mantalspenningen. 1725 kostade en kanna gott dubbelt öl 8 öre silvermynt. Lyckades man smita från skatten kunde man köpa drygt fem liter öl för pengarna istället. Exemplet visar alltså att skatten jämfört med i dag inte var mycket att bråka om. Å andra sidan gick ju pengarna på den tiden nästan enbart till kungar och krig.

Först 1863 infördes enhetlig storlek på mantalspenningen, 40 öre per år för män och 20 öre för kvinnor.

Män har högre lön och bättre möjligheter till en yrkeskarriär, löd riksdagens motivering till att man för första gången i mantalspenningens historia införde olika belopp för män och kvinnor.

Mantalslängder för kontrollen

Det är en sak att besluta att medborgarna ska betala skatt – en helt annan att verkligen få in pengarna till den statliga kassakistan.

För att kontrollera att alla som skulle verkligen betala skatten upprättade man mantalslängder – eller som de först kallades, kvarntullsmantalslängder. De finns bevarade från skattens allra första tid, alltså 1620-talet, ifall längderna inte har brunnit upp, blivit uppätta av råttor eller förstörts på annat vis.

På 1600-talet hade Sverige inte samma gränser som i dag. Det finns förstas inga mantalslängder för de gamla norska och danska landskapen innan dessa blev svenska. Inte heller började man uppbära mantalspenningen i dessa landskap så fort de blev svenska. I Jämtland behövde större delen av befolkningen inte betala skatten förrän 1741 efter att ha hört till Sverige i över 80 år.

Finland var en del av Sverige till 1809. Därför finns det mantalslängder för Fin-

land. De förvaras för det mesta i riksarkivet i Helsingfors, fast enstaka längder finns på riksarkivet i Stockholm.

Gick från gård till gård

En gång om året, vid årsskiftet ungefär, hölls mantalskrivningen.

I början gick de som förrättade mantalskrivningen från gård till gård och antecknade de skattskyldiga i mantalslängden.

Snart övergick man istället till att samla alla personer inom ett visst område, vanligtvis en socken, på en bestämd tid och plats. Följde man gällande bestämmelser skulle mantalskrivningen gå till så här.

Först varnades de närvarande att försöka smita från skatten. Sen upplyste man dem om vilka som var skyldiga att betala mantalspenningen. Därefter vidtog själva mantalskrivningen. En by ropades upp och alla bönder som bodde där trädde fram. Gård för gård gick man igenom vilka som bodde i byn och dessa noterades i mantalslängden. Slutligen frågade mantalskommisariaten om det ändå inte fanns några fler. Blev svaret nekande fortsatte han med nästa by.

Det vanliga var alltså att man lämnade muntliga uppgifter vid mantalskrivningen. Men med tiden började en del, särskilt ståndspersoner, att sända in skriftliga mantalsuppgifter. Från början av 1800-talet blev detta regel i städerna, medan man på landsbygden fortsatte att samla allmogen till mantalskrivningar. Men senare övergick man också där till skriftliga mantalsuppgifter även om möjligheten till muntlig inställelse länge fanns på landsbygden.

Mantalskatten levde kvar ända till 1938. Skyldigheten att lämna årliga mantalsuppgifter fanns kvar till 1967. Då ersattes den av Folk- och bostadsräkningar som görs vart femte år från och med 1970.

SLÄKTHISTORISKT FORUM 2/89

Fortsättning i nästa nummer

Mantalslängderna

av Håkan Skogsjö

SLÄKTHISTORISKT FORUM 2/89

Fortsättning från föregående nummer.

Få namn, många streck

I mantalslängden noterade man alla som betalade skatten i topografisk ordning, gård för gård, by för by och socken för socken. Tyvärr namngavs vanligtvis bara hushållsföreståndaren. Hustrun, söner, döttrar, drängar, pigor och andra är bara noterade som streck i kolumner.

Många personer var befriade från mantalspenning. Man räknar faktiskt med att upp till hälften av den totala befolkningen under vissa perioder slapp betala skatten.

Den vanligaste typen av befrielse gällde åldern. Från början var alla över 12 år skattskyldiga. Men redan vid riksdagen i Stockholm 1652 beslutade man att höja åldersgränsen till 15 år. På 1800-talet höjdes den ytterligare, först till 17 och sen till 18 år.

Någon övre åldersgräns fanns inte från början, men 1652 bestämde den till 63 år. Men det var ingen generell bestämmelse. Så länge en bonde satt kvar på sin gård skulle han betala mantalspenning, oavsett ålder. Ett exempel på det är hemmansägaren Anders Isaks-son i Ramneå, Edsele socken i Ångermanland. Han var född omkring 1703 och var skriven för gården ända till 1782. Lika länge betalade han mantalspenningen.

Fattiga blev befriade

Fattiga och sjuka var också befriade från skatt. Därför noteras ofta hälsotillstånd eller ekonomisk situation i längderna.

Från början var det meningen att alla, oavsett yrke och stånd, skulle betala mantalspenningen. Men det dröjde inte länge förrän man började tillåta generella befrielser för vissa kategorier i samhället.

Adeln och deras tjänstefolk blev redan på 1640-talet befriade. Snart följde biskopar och universitetsprofessorer efter. Likaså studenter, fast det berodde väl snarast på deras fattigdom. Militärer kom också i åtnjutelse av befrielse redan under 1600-talet.

Till och från var också åtskilliga andra grupper befriade. Statsanställda, fabriksarbetare, sjömän, nybyggare, stadsbor som lät bygga stenhus, fyrbarnsföräldrar och barnhusbarn hörde till dem som åtminstone tidvis slapp skatt.

En detaljerad redogörelse över befrielserna finns i Gösta Lexts bok "Mantalskrivningen i Sverige före 1860" (1968), sid. 43-72.

Fel kan bero på skattefusik

Som släktforskare måste man hela tiden hålla i minnet varför mantalslängden har tillkommit. En skattelängd är alltid en skattelängd – och de flesta människor vill helst inte stå med i den.

Skattefusik med andra ord. I dag fixar man grannens tak mot att han klipper ungarna några gånger om året. På 1600-talet höll man tyst med att näst äldsta barnet hade fyllt femton och borde betala skatt.

– Och hur gammal är sonen Anders, kunde mantalskommissarierna fråga med myndig stämma vid den årliga mantalskrivningen.

– Bara fjorton, ljög bonden.

– Och sonen Erik?

– Jo, han är visserligen femton, men väldigt liten och klen till växten. Han kan inte ens arbeta ihop till maten. Han bör befrias från skatt i år.

Men det kanske inte grannen i byn höll med om.

– Befrias?! Han är ju stark som en häst, sonen din. Jag var tvungen att betala för min Jonas som både är halt och enögd. Då ska du inte slippa undan!

Det händer också att medborgarna inte betalar någon skatt alls. I dag kallar man dem nolltaxerare. Med smart skatteplanering kan de tjäna förmögenheter utan att behöva betala ett öre i inkomstskatt.

Svårt för bonden att smita

Förr i tiden kunde man hålla sig borta från mantalskrivningen helt och hållet, och på så vis helt slippa skatten.

För bönder och andra bofasta var det knappast möjligt, men personer med mer rörliga yrken eller bosatta i större städer kunde säkert lyckas emellanåt. Hur vanligt det var är förstås mycket svårt att säga.

Sens moralen blir alltså att man som forskare måste vara medveten om att det kan förekomma fel i mantalslängderna. Men med vetskap om att längderna har upprättats för att underlätta indrivandet av en skatt, kan man lättare ana vilken typ av fel som kan förekomma.

Landsboken länets kassabok

Mantalslängden för Östergötlands län år 1813 är en diger volym som mäter inte mindre än 110 centimeter över ryggen. Den brukar räknas som Sveriges tjockaste bok.

Nu är det inte riktigt med sanningen överensstämmande att boken enbart innehåller länets mantalslängd för detta år.

Det vanliga var att man lät binda in samtliga så kallade landsboksverifikationer i en och samma volym, och ett utmärkande drag för dessa volymer är att de är ofantligt tjocka, speciellt i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Landsboksverifikationerna är som namnet anger verifikationer till landsboken. Länsstyrelsen är en regional statlig myndighet som bland annat ansvarar för skatteuppbörden inom länet. Landsboken är, kan man säga, en årlig kassabok för länet. Där noterades alla utgifter och inkomster som länsstyrelsen hade.

Mantalskatten var en årlig intäkt bland många andra, och följaktligen blir mantalslängden bara en verifikation bland andra. Bara en tredjedel eller fjärdedel av de tjocka volymerna brukar utgöras av själva mantalslängden. Fast för släktforskaren är det just den tredjedelen eller fjärdedelen som är mest givande.

Förutom mantalslängden finns det också andra handlingar bland landsboksverifikationerna som hör direkt samman med mantalskatten, bland annat mantalsuppgifter, avkortningslängder och restlängder (se följande artiklar).

Mantalskrivning i slutet av året

Mantalskrivningen har alltid ägt rum runt årsskiftet. Före 1724 började den i januari och pågick fram till mitten av mars. Men sedan bestämde man att den skulle flyttas bakåt i tiden några månader, så att den från och med 1724 förrättades i november och december året innan den gällde. I praktiken påbörjades mantalskrivningen ofta redan under första hälften av oktober och blev ibland inte klar förrän i början av januari. Den 10 januari var absolut sista datum.

Ser vi hur 1745 års mantalskrivning i Skaraborgs län gick till, kan vi konstatera att de båda mantalskommissarierna, Jonas Hierpe och Jonas Ottonius, höll sig till praxis.

Hierpe började resan genom sitt distrikt den 24 oktober 1744 och förrättade den sista mantalskrivningen den 4 januari 1745. Ottonius däremot kom igång ett par veckor senare, den 8 november, och var klar redan den 21 december utom på en plats som fick vänta ända till den 9 januari. Och det var i sista stund. Häradskrivaren skulle ha sitt exemplar av längden allra senast dagen efter. Annars fick mantalskommissarien böta 3 daler silvermynt per dag han drog över tiden.

